

KÖZLEMÉNYEK

Ismeretlen ordótöredékek a középkori Magyarországon és a környező közép-európai egyházakban.* Jean Mabillon liturgikai munkásságának maig egyik legtöbbet idézett tétele a *Museum Italicum*, benne a római rubrikás források *Ordines Romani* cím alatt összefoglalt gyűjteménye.¹ Jóllehet a szövegközlést Michel Andrieu kritikai kiadása túlhaladottá tette,² Andrieu tanítványa és művének folytatója, Cyrille Vogel mindmáig nélkülözhetetlennek ítéli Mabillon művét egyrészt a tartalmi részleteket megvilágító magyarázatai miatt, másrészt azért, mert számos olyan emléket is tartalmaz, amely későbbi az Andrieu által vizsgált időszaknál, de annak műfaji hagyományába illeszkedik és jelentősen képes árnyalni, gazdagítani a középkori római liturgiátörténetről szóló ismereteinket.³ Mabillon különös kutatói érdeme, hogy tárgyát saját koráig menően folytonosnak tekinti, így a 20. századi történészekkel szemben nem föltételez éles határt az úgynevezett órómai és a frank-német befolyás alatt álló korszak gyakorlata között.⁴

Maga Mabillon ezzel nem filológiai vagy műfaj történeti kérdésben foglal állást, hanem egyszerűen követi a római források időrendjét Patrizi Piccolomini szertartáskönyvéig, amely a pápai udvarban az egész újkorra érvényes szertartásrendnek lett alapkönyve.⁵ Módszere viszont szándéktalanul is egy széles körben elfogadott föltevést kérdőjelez meg,⁶ tudniillik azt, hogy a római

* Eredetileg elhangzott angol nyelven, „Unknown Fragments of Ordines in Medieval Hungary and Related Central European Churches” címmel, a Jean Mabillon halálának 300. évfordulója tiszteletére rendezett „Colloque International: Mabillon et l’Europe bénédictine aux XVIIe et XVIIIe siècles” keretében Franciaországban, a solesmes-i bencések Szent Péter-apátságában, 2007. május 18-án. Készült az OTKA K 78680 kutatási programjának támogatásával. A szerző a tanulmány közzétessekor Bolyai-ösztöndíjban részesült.

¹ MABILLON, Jean OSB: *Musei Italici tomus II. complectens antiquos libros rituales sanctae Romanae ecclesiae cum commentario praevio in Ordinem Romanum*. Paris, 1689. /Patrologia Latina 78./ 851–1406.

² ANDRIEU, Michel: *Les Ordines Romani du haut moyen âge*. Louvain, 1931–1961. Peeters Publishers, /Spicilegium Sacrum Lovaniense 11, 23, 24, 28, 29./

³ VOGEL, Cyrille: *Medieval Liturgy. An Introduction to the Sources. Revised and Translated by William Storey and Niels Rasmussen*. Portland–Oregon, 1986. Pastoral Press, 140.

⁴ Ezt mutatja az ordókhoz írt bevezető áttekintés: MABILLON: *i. m.* (1. jegyzet) 851–857. és maga az ordók válogatása is: a Mabillon számozása szerinti 11–15. ordók 12–15. századiak. Az ellenkező véleményhez l. RASMUSSEN, Niels Krogh–HAVERALS, Marcel: *Les pontificaux du haut moyen âge. Genèse du livre de l’évêque*. Louvain, 1998. Peeters Publishers. /Spicilegium Sacrum Lovaniense 49/ 22–24.

⁵ DYKMANS, Marc SI: *L’ouvre de Patrizi Piccolomini ou le cérémonial papal de la première renaissance I–II*. Città del Vaticano, 1980–1982. Biblioteca Apostolica Vaticana. /Studi e Testi 293–294./

⁶ Pl. VOGEL: *i. m.* (3. jegyzet) 139; PALAZZO, Eric: *Histoire des livres liturgiques. Le Moyen Age. Des origines au XIIIe siècle*. Paris, 1993. Beauchesne, 190, 210.

ordók alkotó korszakát teljességgel lezárta a 10. század közepén megszerkesztett *Pontificale Romano-Germanicum*.⁷ Ez az eredetileg Mainzban készült összeállítás az ordók jelentékeny részét sorozattá rendezve és szerkönyvi szövegekkel kiegészítve rögzítette, rohamos elterjedése során Itáliába és Rómába is eljutott, és hamar szükségtelenné tette volna a független ordók további használatát. Ennek megfelelően a liturgikus ordó mint műfaj megszűnt volna létezni: közvetlen örököse a pontifikálék rubrikaanyaga, funkcionális örököse a rubricisztika néhány újabb műfaja, például az ordináriuskönyv, a konszuetúdó, később a direktórium és a ceremóniále lenne.⁸

Az elmúlt évek során egy, a rómainál jóval kisebb püspöki szék, a magyar egyház központját jelentő Esztergom rubrikás forrásainak összegyűjtésével, kiadásával, európai szintű tipológiai és történeti összefüggésbe helyezésével foglalkoztam. E munka a Mabillon által kijelölt úton a források pusztá időrendjét követte: nem azért, mert filológusként nem érdeklődtem a vizsgált szövegek hagyományozása iránt, hanem mert a középkori Esztergomból fennmaradt emlékek mindegyike az első ezredforduló utánról származik, és számuk olyan csekély, hogy egy-egy szövegnek csak a legritkábban ismerjük egynél több redakcióját. A munka eredménye azonban olyan következtetésekhez vezetett, amelyek Magyarországon bebizonyították, és másutt is valószínűsítik egyes, a *Pontificale Romano-Germanicum*tól többé-kevésbé független ordók átvételét vagy létrejöttét, majd hagyományozását a középkor végéig. A következőkben az esztergomi egyházi év jeles napjait leíró ordósorozat rekonstrukciójáról számolok be, majd ennek egyes kiadatlan és már kiadott forrásokhoz való viszonyát, jellegzetességeit és műfaji hovatartozását tárgyalom. Legvégül a közép-európai térség és az ezredforduló utáni időszak rubricisztikájának kutatásában rejlő lehetőségekre hívom föl a figyelmet.

Az évkör esztergomi ordósorozatának töredékei

A középkori Esztergom liturgikus gyakorlatáról a tridenti zsinat előtt a szerkönyvi forrásokon túl mindössze egy 1496 és 1520 között hat ismert kiadást látott, nyomtatott ordináriuskönyv,⁹ valamint egy nem sokkal 1469 előtti, kivonatos, kéziratos ordináriuskönyv tanúskodik.¹⁰ Annak érdeké-

⁷ VOGEL, Cyrille-ELZE, Reinhard: *Le pontifical romano-germanique du dixième siècle I-III*. Città del Vaticano, 1963. 1972. /Studi e Testi 226–227, 269./

⁸ Ezek némelyikének tipológiájához l. PALAZZO: *i. m.* (6. jegyzet) 221skk., 239skk.; MARTIMORT, Aimé-Georges: *Les „Ordines”, les ordinaires et les cérémoniaux*. Turnhout, 1991. Brepols. /Typologie des sources du moyen âge 56./ 49skk. Ugyanerről bővebben írok doktori disszertációm első részében: „Rubrica Strigoniensis. A középkori Esztergom liturgiájának normaszövegei.” PhD értekezés, Bp., Eötvös Loránd Tudományegyetem, Nyelvtudományi Doktoriskola, Ókortudományi Program, 2008. I. a világhálón: http://latin.elte.hu/munkatarsak/FM_files/disszertacio.shtml

⁹ *Ordinarius Strigoniensis Ecclesie*. Nürnberg, 1496. (RMK III. 35.); *Ordinarius seu ordo divinus secundum aliam Strigoniensem ecclesiam*. S. l., s. a. (RMK III. 70a: vsz. Nürnberg 15. sz. vége); *Ordinarius Strigoniensis*. Venezia, 1505. (RMK III. 134.); *Ordinarius Strigoniensis*. Venezia, 1509. (RMK III. 165.); *Ordinarius Strigoniensis*. Lyon, 1510. (RMK III. 166.); *Ordinarius Strigoniense*. Venezia, 1520. (RMK III. 238.). = FÖLDVÁRY Miklós István: *Ordinarius Strigoniensis. Impressum pluries Nurenbergæ, Venetiis et Lugduni annis Domini 1493–1520* (RMK III. Suppl. I 5031, RMK III. 35, 134, 165, 166, 238). Bp. 2009. Argumentum Kiadó. /Monumenta Ritualia Hungarica 2/.

¹⁰ Budapest, Egyetemi Könyvtár Cod. lat. 73. 1^r–38^r. *Rubrica Strigoniensis ante 1469*. (ún. „*Szepesi ordinarius*”). 19. századi, súlyosan hibás átírása: DANKÓ József: *Vetus Hymnarium Ecclesiasticum Hungariae*. Bp. 1893. Franklin, 485–571. (Ordinarius Scepusiensis sive ...). Újabb kiadását magam készítettem elő: *Rubrica Strigoniensis ante 1469*. Bp. Egyetemi Könyvtár, Cod. Lat. 73. 1^r–38^r. «Ordinarius Scepusiensis» (kézirat, jelen állapotában l. a világhálón az idézett disszertáció 5. mellékleteként).

ben, hogy e hiányos anyagot teljesebbé tegyem, átírtam és rendszereztem a legfontosabb és biztosan központi eredetű mise- és zsolozsmáskönyvek rubrikaanyagát. A források között volt a magyar középkor két legtöbbet idézett 11–12. századi liturgikus könyve,¹¹ a 13–14. század könyvkultúrájának egy-egy reprezentatív példánya,¹² valamint első nyomtatott mise-, illetve zsolozsmáskönyvünk.¹³ Mivel az ordináriuskönyvek mellé kerestem kiegészítő forrást, másfelől pedig egymással összevethető szövegekhez akartam jutni, érdeklődésemet az egyházi évre korlátoztam, vagyis nem foglalkoztam a rituále és a pontifikále tárgykörének további, szentségek és szentelmények kiszolgáltatását leíró ordóival.

A rubrikaanyag osztályozása során világossá vált, hogy a vörös tintával írt vagy szedett, eligazító tartalmú szöveganyag három csoportba sorolható:

- 1) címfeliratok, tételmegjelölések,
- 2) viszonylag kései, naptárszervezési kérdésekkel foglalkozó, hosszabb bekezdések,
- 3) a legkorábbi forrásoktól kezdve meglévő, terjedelmes ceremoniális utasítások az év jeles napjairól.

Míg az első csoport csak terminológiai kapcsolatot mutat, a második pedig csak a későbbi, különösen a nyomtatott könyvekre jellemző, addig a harmadik csoportban a források között többmondathatyi szövegszerű egyezések találhatók.¹⁴ Ez annál különösebb, hiszen a könyvek kora az 1090-es évtől az 1480-as évekig terjed, műfaji megoszlásukat tekintve pedig van közöttük a breviáriumok és misszálék mellett egy pontifikále vagy úgynevezett agenda pontificalis és egy szakramentárium is. Az egymással rokon rubrikák az egyházi év adta sorrend szerint a következők:

- 1) Gyertyaszentelő Boldogasszony,
- 2) hamvazószerda,
- 3) virágvasárnap,
- 4) nagycsütörtök A: a szent háromnap zsolozsmája,
- 5) nagycsütörtök B: a vezeklők visszafogadása,
- 6) nagycsütörtök C: az olajszentelési mise,
- 7) nagypéntek,
- 8) nagyszombat,
- 9) húsvétvasárnap.

¹¹ Zagreb, Metropolitanska Knjižnica/Bibl. Univ. MR 165. *Pontificale sæculi XI. (ún. „Hartvik-agenda”)*; Bp. Országos Széchényi Könyvtár MNy 1. *Sacramentarium monasticum Hungaricum sæculi XII. (ún. „Pray-kódex”)*.

¹² Praha, Strahovská Knihovna (Bibliotheca Monasterii Strahoviensis) DE. I. 7. = SZENDREI Janka: *Breviarium Notatum Strigoniense sæculi XIII.* Bp. 1998. /Musicalia Danubiana 17./; Bratislava, Archiv Mesta EC. Lad. 3. & EL. 18. = SZENDREI Janka–RIBARIČ, Richard: *Missale Notatum Strigoniense ante 1341 in Posonio.* Bp. 1982. /Musicalia Danubiana 1./

¹³ *Breviarium Strigoniense.* Venezia, 1480. (RMK III. 1.); *Missale secundum chorum alme ecclesie Strigoniensis.* Nürnberg, 1484. (RMK III. 7.). = DÉRI Balázs: *Missale Strigoniense 1484 id est Missale secundum chorum almæ ecclesiæ Strigoniensis, impressum Nurenbergæ apud Anthonium Koburger, anno Domini MCCCCLXXXIII* (RMK III. 7.). Bp. 2009. Argumentum Kiadó. /Monumenta Ritualia Hungarica 1./

¹⁴ Erre először Galbács Gabriella hívta föl a figyelmemet az esztergomi rítusú nagyhét általa liturgikus és zenei szempontból elemzett ordóival kapcsolatban.

A rubrikákból először forrásonként készítettem kritikai átírást, tekintet nélkül arra, hogy van-e köztük szövegszerű kapcsolat.¹⁵ A szerkönyvi szövegeket mindenütt incipitté rövidítettem, mert a források – típusuknak megfelelően – nem egyeztek meg abban, hogy melyik szöveget közölték csak utalásképpen és melyiket teljes terjedelmében, rubrikáik viszont feltűnő hasonlóságot mutatnak. Ezáltal az első két csoportba sorolt, kevésbé jellegzetes rubrikákat nem tekintve olyan összefüggő ordókhöz jutottam, amelyek sem terjedelmükben, sem tartalmukban nem maradnak el az *Ordines Romani* egyes rövidebb példányaitól.¹⁶

A szövegek kapcsolata és hordozóik eltérő kora, illetve műfaja miatt föltételeztem, hogy az ordók elsődlegese az őket fönntartó szerkönyvekhez képest, tehát a rubrikák ordóvá rendezésével valójában azok kezdeti, a szerkönyvekkel való egybeszerkesztés előtti állapotát rekonstruáltam. Ennek bizonyításaképpen áttekintő táblázatokba rendeztem az egymással szoros kapcsolatban álló szövegeket.¹⁷ A táblázatok segítségével könnyen megállapítható volt a közös szöveg, de az egyes redakciók módosításai, sajátos szerkesztési szempontjai is azonosíthatóvá váltak. Mivel a magyar középkor kutatása szempontjából kiemelkedően fontos forrásokról van szó,¹⁸ ez utóbbi megközelítés is hasznos tanulságokkal járult hozzá az egyes könyvek alaposabb megismeréséhez.¹⁹

Nemzetközi érdeklődésre azonban inkább az ordók összövege tarthatott számot. Ezt a csak egy-egy kódexben vagy nyomtatványban olvasható részletek mellőzésével, a két vagy több forrásban szereplő szavak és mondatok kiemelésével érzékeltettem az egyes táblázatok élén. A grafikai megkülönböztetés teljesen tárgyilagos: azokat a részleteket vagy változatokat, amelyekről úgy gondolom, hogy az összöveg szervezői, de amelyek nem maradtak fenn egymél több helyen, nem emeltem ki megkülönböztetett szedéssel, így az olvasó biztos lehet abban, hogy az ordók szilárd váza nem pusztá szövegkiadói ötlet, hanem egymástól térben és időben viszonylag távoli források közös anyaga.

Az esztergomi ordóhagyomány lehetséges mintái és eredete

Természetesen fölmerült a kérdés, hogy az így helyreállított ordók vajon a magyarországi liturgikus hagyomány tulajdonai, vagy valamely közös, a helyi kereteken túlmutató minta biztosítja a szövegek egyezését. Kérdés volt továbbá, hogy ha az előbbi lehetőség bizonyul igaznak, vagyis ha nem sikerül kimutatni olyan korábbi, Európa-szerte elterjedt mintát, amely az ordók mögött állna, akkor hogyan viszonyulnak ezek a szövegelemek a környező közép-európai, és a magyarországi, de nem központi rítusváltozatot őrző egyházak könyveinek rubrikaanyagához. Ennek megállapítá-

¹⁵ „Fragmenta Pontificalis antiqui Strigoniensis collata ex integris rubricis sex principalium fontium saeculorum XI–XVI., earundem synopsi atque nonnullis testibus referentiisque” (kézirat, l. a világhálón az idézett disszertáció 1–3. mellékleteként) 1–50.

¹⁶ Pl. ANDRIEU: *i. m.* (2. jegyzet) III. 235–532. (20–33. ordók).

¹⁷ „Fragmenta Pontificalis...”, *i. m.* (15. jegyzet) 51–99.

¹⁸ Legújabb és legjobb elemzéseiket adja SZENDREI Janka: *A „mos patriae” kialakulása 1341 előtti hangjegyes forrásaink tükrében*. Bp. 2005. Balassi Kiadó.

¹⁹ Ezeket főntebb idézett disszertációm második részében fejtettem ki részletesen. Az eredmények némelyikét elővételezi „*Ligatis natibus*”. *Egy romlatlan szöveg helyi tanulmányai* = Magyar Egyházzene (XII.) 2004/2005. 387–408; *A liturgiamaagyarázat nyomai a XIV. század előtti Magyarországon. A Pray-kódex Micrologus-a és annak környezete*. In: *Oratoris officium. Tanulmányok a hetvenéves Adamik Tamás tiszteletére*. Szerk. DÉRI Balázs. Bp. 2008. L’Harmattan–ELTE BTK Latin Nyelvi és Irodalmi Tanszék, 87–98.

sára egy huszonnyolc reprezentatív forrásból válogató szöveggyűjteményt állítottam össze.²⁰ A szöveggyűjtemény egyes szakaszainak élén az általam rekonstruált összszöveg jellegzetes és minden kétséget kizáróan eredeti részletei állnak, majd a liturgikus tartalmuk szerint velük párhuzamba állítható helyek következnek három forráscsoportból:

- 1) újkori szövegkiadásban megjelent, korai, általánosan elterjedt vagy nyugat-európai források,²¹
- 2) nem magyarországi, de közép-európai (délnémet-osztrák, cseh, lengyel és aquileiai) források,²²
- 3) más magyar, de nemcsak szigorú értelemben esztergomi (zágrábi, erdélyi, pálos, stb.) források.²³

Az esztergomi ordókkal szövegszerű kapcsolatban álló párhuzamokat kereteléssel emeltem ki. A referenciák minden tekintetben negatív eredményre vezettek, vagyis kimutatták, hogy az ordók gyűjteménye kifejezetten Magyarország vezető püspöki székének rítusához kötődik: nincsenek számottevő előzményei az ezredforduló előtti Európában használatos szövegek között, nincsenek párhuzamai a környező közép-európai egyházak rubrikaanyagában, és elterjedtségük az esztergomi érseki tartományon belül is a székesegyház közvetlen befolyási övezetére korlátozódik. Két forráscsoportban azonban találtam néhány figyelemreméltó szövegpárhuzamot.

A nagyheti szent háromnap rubrikái különböző szinten ugyan, de egyaránt kapcsolatban állnak az *Ordines Romanis*val, közelebbről az Andrieu számozása szerinti 50. ordóval,²⁴ általa pedig a *Pon-*

²⁰ „Fragmenta Pontificalis...”, *i. m.* (15. jegyzet) 101–137.

²¹ ANDRIEU: *i. m.* (2. jegyzet); RASMUSSEN–HAVERALS: *i. m.* (4. jegyzet); VOGEL–ELZE: *i. m.* (7. jegyzet); ANDRIEU, Michel: *Le Pontifical Romain au moyen-âge I. Le pontifical Romain du XIe siècle*. Città del Vaticano, 1938. Biblioteca Apostolica Vaticana. /Studi e Testi 86/; MARTÈNE, Edmond OSB: *De antiquis ecclesiæ ritibus etc.* Antwerpen, 1764. = Uő: *De antiquis Ecclesiæ ritibus libri I–IV*. Hildesheim, 1967–1969. Georg Olms Verlagsbuchhandlung.

²² Budapest, Országos Széchényi Könyvtár Clmæ 330. *Pontificale monasticum Germanicum sæculi XII*; Kraków, Biblioteka Kapitulna Ms. 51. (83.). *Breviarium (proprie dictum) sæculi XII*; San Daniele del Friuli, Biblioteca Guarneriana Ms. 4. *Breviarium notatum de «San Daniele» sæculi XII*; Zagreb, Metropolitanaska Knjižnica/Bibl. Univ. MR 25. *Pontificale sæculi XIV*; Praha, Knihovna Metropolitní Kapituly P 3. *Agenda ecclesiæ Pragensis 1294 (Tobie)*; Budapest, Országos Széchényi Könyvtár Clmæ 93. *Missale Pragense sæculi XIV*; Kraków, Biblioteka Kapitulna Ms. 11. (28.). *Pontificale sæculi XV/1*; Kraków, Biblioteka Kapitulna Ms. 12. *Pontificale «Olesnickiego» sæculi XV*; Szombathely, Egyházmegyei Könyvtár Cod. Lat. 2. *Missale Salzburgense sæculi XV*; *Breviarium ... archiepiscopatus Pragensis ...* Nürnberg 1492.

²³ Budapest, Országos Széchényi Könyvtár Clmæ 359. *Missale Strigoniense sæculi XV*. (ún. „Pálóczi-misszale”); Wien, Österreichische Nationalbibliothek Cod. Vin. Palat. 1829. *Breviarium Strigoniense sæculi XV*; Güssing, Klosterbibliothek der Franziskaner Cod. 1/43. *Missale notatum Zagradiense sæculi XIII/1*. (ún. „Németújvári misszale”); İstanbul, Topkapı Sarayı Müzesi Deissmann 60. *Missale notatum Hungaricum sæculi XIII–XIV*. (ún. „Isztambuli misszale”); *Missale secundum Chororum et Rubricam Almi episcopatus Zagradiensis Ecclesiæ roboratum et approbatum in sacra synodo et generali capitulo ...* Venezia, 1511; Zagreb, Metropolitanaska Knjižnica/Bibl. Univ. MR 46. *Breviarium Zagradiense sæculi XV*; Zagreb, Metropolitanaska Knjižnica/Bibl. Univ. MR 43. *Breviarium Colocense sæculi XIV–XV*; Roma, Biblioteca Apostolica Vaticana Vat. Lat. 8247. *Breviarium Varadinense 1460*; Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum 63. 74. 1. C. *Breviarium Scepusiense sæculi XV*. („Bárfai breviárium”); Göttweig, Stiftsbibliothek Cod. 107. R 79. *Missale Paulinorum*; *Missale fratrum heremitarum Ordinis divi Pauli primi heremite. Sub regula beati Augustini doctoris eximii: summo deo militantium*. Venezia, 1514; Budapest, Országos Széchényi Könyvtár Clmæ 132. *Breviarium Paulinorum sæculi XV*; *Breviarium ordinis fratrum eremitarum sancti Pauli primi eremite iterata castigatione recognitum cum plena rubrica*. Venezia, 1540.

²⁴ ANDRIEU: *i. m.* (2. jegyzet) V. 83skk.

*tificale Romano-Germanicum*nak az egyházi évet leíró szakaszával.²⁵ Az 50. ordó, illetve az azt fönntartó pontifikále alkalmazása legkorábbi forrásunk idejében, a 11. században szinte egész Európára jellemző, ezért önmagában kevés a jelentősége.²⁶ Másrészt viszont éppen a hozzá fűződő viszony enged következtetni az egyes alkalmazások önállóságának mértékére. Eszerint az esztergomi ordókat előzményükhöz képest a következőképpen osztályoztam:

- 1) egyenes átvételek jellemző szövegváltozatban: nagycsütörtök (olajszentelési mise);
- 2) átvételek jellemző szövegváltozatban, saját részekkel: nagycsütörtök (vezeklők), nagypéntek;
- 3) az 50. *OR*-ra, ill. a *PRG*-ra emlékeztető, de saját részek: nagycsütörtök (zsolozsma), nagyszombat;
- 4) saját részek: Gyertyaszentelő, hamvazószerda, virágvasárnap, húsvétvasárnap.

A szövegpárhuzamok másik, kisebb csoportja az ordók első lejegyzésénél későbbi, a magyar rítuscsaládhoz tartozó, de nem szigorú értelemben esztergomi forrásokban található. Ilyen egyrészt a szent háromnap zsolozsmarendjének néhány mondata egy kéziratos, 15. századi pálos breviáriumban,²⁷ másrészt a nagyszombati keresztkútszentelésről szóló néhány mondat az 1511-es, nyomtatott zágrábi misszáleban.²⁸ Mivel mind a pálos remeterend, mind a zágrábi püspökség esztergomi alapítás,²⁹ de liturgikus gyakorlatuk érett korszakában öntudatosan megkülönböztették magukat az anyaegyházról, sőt olykor fölül is múlták annak szervezettségét és könyvkultúráját, a töredékek nyilvánvalóan e rítusok önálló rubricisztikája előtről származó maradványok. Különösen érdekes a zágrábi párhuzam: az esztergomi ordók legrégebb tanúja ugyanis már a 11. században Zágrábba került és ott sokáig használatban maradt,³⁰ a nyomtatott misszále azonban az idézett helyen nem ennek szövegváltozatát őrzi, hanem azt a variánst, amely legfontosabb, 14. századi, később Pozsonyba

²⁵ VOGEL–ELZE: *i. m.* (7. jegyzet) II. Iskk.

²⁶ VOGEL: *i. m.* (3. jegyzet) 237–239.

²⁷ Budapest, OSzK Clmæ 132. (23. jegyzet) 198^r–199^r.

²⁸ *Missale ... Zagrabiensis Ecclesie* (23. jegyzet) 83^r–94^v.

²⁹ A pálos liturgiáról I. TÖRÖK József: *A magyar pálosrend liturgiájának forrásai, kialakulása és főbb sajátosságai (1225–1600)*. Bp. 1977. Római Katolikus Hittudományi Akadémia. A szerzők mellett számos liturgikus részletet közöl [GYÖNGYÖSI Gergely:] *Incipit directorium singulorum Fratrum officialium ordinis sancti Pauli primi heremite sub regula beati Augustini episcopi militantium–Epitoma seu brevilogia in quo omnium religiosorum profectus et profectuum adminicula. Itemque defectus et defectuum antidota describuntur–Incipiunt declarationes constitutionum ordinis fratrum heremitarum Sancti Pauli primi heremite etc. Super passus obscuros earundem: partim ex actis Capitulorum generalium: partim vero ex privilegiis ordinis eiusdem et iure canonico recollecte*. Roma, 1518–1521. (RMK III. 965.) – köszönettel tartozom Déri Baláznak, amiért e forrásra fölhívta figyelmemet. A zágrábi liturgiáról I. FERRARIUS, Sigismundus: *De rebus Hungariae provinciae ordinis*. Wien, 1637. 1–10., 115–142., „Appendix” 1–43; KERCSSELICH, Balthasarius Adami de Corbavia: *Historiae Cathedralis Ecclesiae Zagrabiensis*. Zagreb, 1770. XIII; DOBSZAY László: *Árpád-kori kottás misekönyvünk provenienciája = Zenetudományi dolgozatok* (6.) 1984. 10; KNIEWALD D. Károly: *Officium et missa de Conceptione et Nativitate B. M. V. secundum consuetudinem veterem Zagrabiensem = Ephemerides Liturgicae* (LXXIII.) 1959. 5. A Zágrábra vonatkozó bibliográfiái segítséget Csomó Orsolyának köszönöm. A zágrábi zsolozsmarítushoz I. KOVÁCS Andrea–DOBSZAY László: *Corpus Antiphonalium Officii Ecclesiarum Centralis Europae VI/A. Kalocsa-Zagreb (Temporale)*. Bp. 2008. MTA Zenetudományi Intézet.

³⁰ Zagreb, MK/BU MR 165. (11. jegyzet).

származott misszálénkban, illetve annak 15. századi, nyomtatott utódjában maradt fenn.³¹ Az egyébként teljesen átfogalmazott zágrábi rubrikák között ez a kapcsolat közvetett jele annak, hogy az ordórészlet, amelynek csak 14. század utáni forrásai ismertek, már a zágrábi rítus önállósodása előtt is létezett.

Mégsem föltételezhetjük, hogy az esztergomi ordók valaha egész Magyarországon éreztették hatásukat, mintha minden tőlük való eltérés utólagos átszerkesztés eredménye lenne. Két, magyar viszonyok között meglehetősen korainak számító misekönyvünk rubrikái semminemű kapcsolatban nem állnak a helyreállított szöveggel, noha nyelvezetük közel áll hozzá.³² Ebből a korai magyar liturgiátörténet ismeretében azt a következtetést lehet levonni, hogy éppen a főszékesegyházra jellemző, évszázadokig fennmaradt szöveg hagyomány volt valamiféle tervszerű, a magyar átlaghoz képest erősebben központosító szándék eredménye.

A rubrikák forrásonkénti összevetése maga is megerősíti az általam elgondolt folyamatot, vagyis azt, hogy eredetileg hosszabb, összefüggő ordók váltak idővel rövidebb, szerkönyvi szövegektől sűrűn tagolt rubrikákká. A legkorábbi, 11–14. századi szövegváltozatok a későbbi dokumentumokban egyfelől rövidülnek és elaprózódnak, másfelől kiegészülnek. Míg az előbbieken gyakorlatilag minden rubrika az ordók szerves része, és a szerkönyvi szövegek között zárt egységet alkot, addig az utóbbiakban az ordók egykori szövege más, későbbi rubrikák közt elszórva és a szerkönyvi szövegekkel való állandó váltakozásban, töredékszerűen jelenik meg. Azt is érdemes kiemelni, hogy az ordók egyszer sem olvashatók egymástól függetlenül, hanem mindig sorozatot alkotnak egyazon forrásban – az egyetlen látszólagos kivétel a nagyheti szent háromnap zsolozsmájáról szóló rubrika, a misére és a zsolozsmára vonatkozó utasítások különválasztása azonban nyilvánvalóan utólagos fejlemény.³³

Mivel a szövegkritikai elemzés kimutatta, hogy a legkorábbi fennmaradt kéziratot nem tekinthetjük az így fölfedezett ordóhagyomány első vagy akár legteljesebb tanújának, meg kellett állapítanom a helyreállított szöveg közös jellemzőit, hogy ezek alapján következtethessék a forrásra, amely egykor az egész esztergomi érsekség számára irányadó módon rögzítette ezeket az ordókat és a bennük foglalt rítust. A föltételezett összszöveg legfontosabb tulajdonságait a következőképpen határoztam meg:

- 1) első forrása a 11. század végéről származik (*terminus ante quem*);
- 2) utolsó, nem töredékszerű részletei a 15. századból valók;
- 3) legteljesebb redakciója Gyertyaszentelővel kezdődik, tehát keveri a temporálét és a szanktorálét;
- 4) a misére és a zsolozsmára vonatkozó rubrikákat is közöl;
- 5) de nem ismeri ezek törzsanyagát, vagyis nem antifonále vagy szakramentárium;
- 6) tartalmazza a pontifikále és a rituále tárgyköréhez tartozó szentségek és szentelmények rítusait;
- 7) szerepelnek benne részletesen leírt processziók;
- 8) egyes fejezetei az „ordo” címet viselik;
- 9) eredetileg is összefüggő, szerkönyvi szövegekkel bővített sorozatot alkot.

³¹ SZENDREI–RIBARIĆ: *i. m.* (12. jegyzet) ...; *Missale secundum chorum alme ecclesie Strigoniensis* (13. jegyzet).

³² Güssing, KBF Cod. 1/43; İstanbul, TSM Deissmann 60.

³³ A mintaadó források és a tárgyalt ordók legkorábbi és legteljesebb tanúja, a Zagreb, MK/BU MR 165. (11. jegyzet) az év megfelelő helyén közli a nagyheti szent háromnap zsolozsmájára vonatkozó ordót.

E tulajdonságok egyöntetűen a pontifikále korai változatát írják körül, tudniillik azt a könyvtípust, amely reprezentatív formáját a *Pontificale Romano-Germanicum*ban nyerte el a 10. század közepén, de amelynek előzményei már korábban kimutathatók.³⁴ A későbbi püspöki szertartáskönyvekkel szemben ez a műfaj nem kizárólag a püspök által végzett szertartásokat közli,³⁵ hanem olyan gyűjtemény, amely egyrészt az ordókat rendező egységes sorozattá, másrészt a misén és a zsolozsmán kívüli rítusokat, illetve a mise és a zsolozsma rendhagyó eseteit foglalja össze. Ebben az értelemben nem elsősorban a szertartások közben való, tényleges használatra készült, hanem sokkal inkább egyfajta enciklopedikus összefoglalása kívánt lenni a római rítus addig nem kellőképpen kodifikált elemeinek. Mint ilyen volt különösen alkalmas arra, hogy egy-egy újonnan alapított, intézményes és liturgikus önállóságára büszke püspöki vagy érseki szék hagyományát megalapozza és megjelenítse.

Föltételezem tehát, hogy Esztergom még az önálló magyar egyház megalapítása utáni évtizedekben – egyes adatok alapján már a saját antifonále és szakramentárium előtt³⁶ – megszerkesztette saját, jellemző pontifikáléját a *Pontificale Romano-Germanicum* adta műfaji mintát követve, de attól sok tekintetben alkotó módon elszakadva. Ezt a mára elveszett pontifikálét a 13–14. századi főforrások még mintának tekintik, a 15. századtól kezdve viszont már csak áttételesen, a misszálék és a breviáriumok közvetítésével érzékelhető a hatása. Ez a gyűjtemény nemritkán befolyásolta a későbbi, érett esztergomi rítus szerkönyvi szövegválasztásait, de legállandóbbnak az általa megjelenített ordóhagyomány szövege bizonyult. Mivel az ordók egymással való összefüggése szorosabb, mint kapcsolatuk az őket megőrző könyvek műfajával vagy a velük egybeszerkesztett szerkönyvi szövegekkel, fölmerül annak lehetősége is, hogy az egyházi év körét leíró esztergomi ordók a pontifikále műhelyében és annak használatára, de attól független szöveggént készültek – éppen úgy, ahogyan ezt Andrieu az 50. ordó és a *Pontificale Romano-Germanicum* viszonyával kapcsolatban veti föl.³⁷

A kutatás további lehetőségei

Hasonló esetek már az 50. *Ordo Romanus* kiadója előtt sem voltak ismeretlenek. Nagyszabású munkájának függelékében Andrieu maga is közölt néhány olyan toldalékos ordót, amelyet csak egy-egy forrás őrzött meg az 50. ordó keretei közé illesztve.³⁸ Az általam referenciaként használt

³⁴ VOGEL: *i. m.* (3. jegyzet) 226–230; PALAZZO: *i. m.* (6. jegyzet) 204–209; DYKMANS: *i. m.* (5. jegyzet) passim.

³⁵ Ilyenek elsősorban ANDRIEU: *i. m.* (2. jegyzet); Uő: *Le Pontifical Romain au moyen-âge II. Le pontifical de la curie romain au XIIIe siècle.* Città del Vaticano, 1940. Biblioteca Apostolica Vaticana. /Studi e Testi 87/; Uő: *Le Pontifical Romain au moyen-âge III. Le pontifical de Guillaume Durand.* Città del Vaticano, 1940. Biblioteca Apostolica Vaticana. /Studi e Testi 88/. Ez utóbbi a 20. század második feléig érvényes, ún. „tridentini” pontifikáléval lényegében azonos, l. *Pontificale Romanum Clementis VIII. Pont. Max. iussu restitutum atque editum.* Roma, 1595. apud Iacobum Lunam, impensis Leonardi Parasoli et sociorum = SODI, Manlio–TRIACCA, Achille Maria: *Pontificale Romanum. Editio princeps (1595–1596).* Città del Vaticano, 1997. Libreria Editrice Vaticana. /Monumenta Liturgica Concilii Tridentini 1./ A Durantus-pontifikále és a „tridentini” editio princeps közti átmenethez l. DYKMANS, Marc SI: *Le Pontifical Romain révisé au XVe siècle.* Città del Vaticano, 1985. Biblioteca Apostolica Vaticana. /Studi e Testi 311/.

³⁶ Amikor a Zagreb, MK/BU MR 165. (11. jegyzet) a zsolozsma tételrendjéről is beszámol (pl. az ádvent-karácsonyi részben vagy a húsvéti nagyvecsernyénél), ott sokszor nem felel meg teljesen a később szembetűnően egységes esztergomi gyakorlatnak.

³⁷ ANDRIEU: *i. m.* (2. jegyzet) V. 74–79. végül nem ítéli valószínűnek ezt a megoldást.

³⁸ ANDRIEU: *i. m.* (2. jegyzet) V. 367skk. További kiegészítéseket közöl *i. m.* (8) 35–41.

anyagban szintén akadtak ilyen jelenségek: osztrák-délnémet és lengyel források egyaránt terjedelmes, az esztergomi párhuzamoknál jóval hűségesebben megtartott részleteket emeltek át a *Pontificale Romano-Germanicum*-ból, de az esztergomi példához hasonlóan számos olyan részletet is tartalmaztak, amelynek nem volt közvetlen kapcsolata az Andrieu és Vogel kiadásaiban szereplő szöveggel.³⁹

Bár a mintavétel éppen csak érzékeltetni képes a helyzetet, tanulságai világosak. A közép-európai térség korántsem állt a középkorban olyan egynemű német befolyás alatt, mint azt a kutatók sokszor föltételezik. A lengyel, cseh, magyar, horvát, sőt egyes németajkú egyházak tárgyilagosan leírható, független liturgikus tájat alkottak, amely hamar kialakította saját könyvkultúráját és az ahhoz tartozó szöveg hagyományt. Csak kevés esetben valószínű, hogy ez a szöveg hagyomány helyi megfogalmazásra vezethető vissza: az említett területek klerikusi értelmiségét az egyházalapítás időszakában szinte kizárólag külföldiek alkották, és a könyvek maguk is kompilációk,⁴⁰ jóllehet bámulatosan sokféle forrásból dolgoznak.⁴¹ A magyar és más közép-európai egyházak rubrikáiból helyreállítható ordók tehát nemcsak az adott rítus szempontjából jelentős, míg az egyetemes liturgiátörténet szintjén késői források, hanem az is elképzelhető, hogy olyan archaikus római vagy frank-német ordókat öröztek meg, amelyek Európa más területein a *Pontificale Romano-Germanicum*, majd a római, végül pedig a Durantus-féle pontifikálék elterjedése során már az ezredforduló előtt vagy annak környékén feledésbe merültek.

E tekintetben maga a közép-európai térség is jelentős különbségeket mutat. Míg Zágráb már a 14. században átveszi a Durantus-pontifikálét,⁴² addig a magyarországi Veszprémben ugyanez korról egy régibb pontifikále-változatot ismerünk,⁴³ Krakkóban pedig még a 15. században is egy, a német-római mintát követő, de meglehetősen önálló, órómai nyelvi jegyeket is őrző példány van használatban,⁴⁴ amely viszont mind egyik kortársától,⁴⁵ mind 11. századi előzményétől teljesen különbözik.⁴⁶ Egyértelmű, hogy az egyes mai államok ezredforduló utáni ordóhagyományait csak

³⁹ A *Pontificale Romano-Germanicum*hoz Kraków, BK Ms. 11. (22. jegyzet) és Szombathely, EMK Cod. Lat. 2. (22. jegyzet) állt a legközelebb.

⁴⁰ A korai közép-európai pontifikálék összeállításának legjobban adatolt példája OBERTYŃSKI, Zdzisław: *The Cracow Pontifical* (*Pontificale Cracoviense Sæculi XI Cracow, Jagellonian Library, MS. 2057*. Manchester, 1977. C. Nicholls & Company Ltd.–The Philips Park Press. /Henry Bradshaw Society 100/. A kiadás alapját adó kódex a tynieci apátságban készült, ahol ekkoriban főként brit és lotaringiai eredetű szerzetesek működtek. Liturgikus tartalma magán viseli e területek rítusainak hatását, de kétségtelenül önálló szerkesztés.

⁴¹ Az esztergomi rítus forrásairól l. pl. RADÓ Polikárp: *De originibus liturgiæ Romanæ in Hungaria sæculi XI*. = *Ephemerides Liturgiæ* (XI.) 1959. 299–309; SZENDREI Janka: „*Laetabitur deserta*”. *Itáliai repertoárdarabok a közép-európai gregoriánumban* = *Magyar Egyházzene* (IX.) 2001/2002. 193–204; CZAGÁNY Zsuzsa: *Magyar-normann zenei kapcsolatok a középkorban?* = *Zenatudományi Dolgozatok* (XII.) 1990/1991. 9–21; DOBSZAY László: *Historia de Noe*. In: *Sine Musica nulla Disciplina. Studi in Onore de Giulio Cattin*. Red.: Franco BERNABEI, Antonio LOVATO. Venezia, 2006. II Poligrafo, 137–162.

⁴² ANDRIEU: *i. m.* III. (35. jegyzet) = Zagreb, MK/BU MR 25. (22. jegyzet).

⁴³ Budapest, Országos Széchényi Könyvtár Clmæ 317. *Pontificale Vespriense sæculi XIV*. Kiadásán és zenei-liturgikus elemzésén jelenleg Szaszovszky Ágnes dolgozik a LFZE Egyházzenei Doktori Programjának keretében.

⁴⁴ Kraków, BK Ms. 11. (22. jegyzet)

⁴⁵ Kraków, BK Ms. 12. (22. jegyzet)

⁴⁶ OBERTYŃSKI: *i. m.* (40. jegyzet).

honi tudósok képesek föltárni, hiszen csak ők tájékozódnak megfelelően saját könyvtári viszonyaik közt és többnyire nemzeti nyelvű szakirodalmukban. Tevékenységüket azonban érdemes lenne nemzetközileg összehangolni: részben azért, hogy az egykori vasfüggöny mögötti országok viszszanyerjék méltó és eredeti helyüket a középkori Európa egyház- és liturgiátörténeti térképén, részben pedig azért, hogy általuk az egyetemes római liturgia korai történetéről való tudás ezredforduló utáni, mégis retrospektív értékű forrásokkal gazdagodjék.

FÖLDVÁRY MIKLÓS ISTVÁN

Megjegyzések Chartres-i Szt. Ivo szövegcsaládjainak szerzőségéhez*

A kulturális háttér

A 11. század vége pontosan az az időszak, amikor a Gregoriánus Reform egyik következményeként, számos kánonjogász komoly figyelmet szentelt az egyház egyetemes fegyelmének teljesre törekvő összegyűjtésére, azzal a céllal, hogy a kánonjog rendszeréről, az egyházi hierarchiáról, az egyház mindennapos szentségi életéről, a római pápa legfőbb joghatóságáról, valamint az egyházi bíróságok kompetenciájáról és tevékenységéről világos és precíz leírást adjanak.¹ A legjobb székesegyházi iskolákban végzett oktatás kiemelkedő szerepet játszott az egyház tanításának és fegyelmének elterjesztésében.² Francia területen a két legmeghatározóbb központ Rheims és Chartres volt, amint azt már 1981-ben George Duby megállapította.³ Éppen arra az időszakra esik tehát a klerikusok képzésének még jobban szervezett kialakítása – különösen a székesegyházi káptalan kánonjai tekintetében – amikor Ivo Chartres püspöke volt (1090–1115).⁴ Ez az alapvető képzés magában foglalta az egyházi források, határozatok, kánonok, stb. olvasását latinul.⁵ Ivónak személyes tapasztalata volt a kánonok kortárs teológiai ismeretéről, hiszen püspökké szentelése előtt a beauvais-i Szent Quentin-ről nevezett kánonokrend perjele volt.⁶ Ivo felismerte az egyházfegyelem

* A jelen áttekintés szerkesztett változata az MTA doktori védésemkor 2009. november 2-án elmondott válasznak. Itt szeretném megköszönni Dr. Ádám Antal, Dr. Madas Edit és Dr. Antalóczy Péter opponensi munkáját. A tanulmány kutatási eredményeit az Instituto de Derecho Europeo Clásico (IDEC) és az OTKA K 73574-es programja tette lehetővé.

¹ *The Church in the Age of Feudalism. History of the Church III.* Edd. H. JEDIN, J. DOLAN. New York, N.Y. 1980. 426–432; vö. BRETT, M.: *Finding the Law. The Sources of Canonical Authority Before Gratian.* In: *Law before Gratian. Law in Western Europe c. 500–1100. Proceedings of the Third Carlsberg Academy Conference on Medieval Legal History 2006.* Ed. P. ANDERSEN, M. MÜNSTER-SWENDSEN, H. VOGT. Copenhagen, 2007. 51–72. SZUROMI SZ. A.: *Törekvés a régi egyházi kánonok összegyűjtésére, mint a középkori egyetemes kánonjoggyűjtemények sajátossága (8–12. század).* Bp. 2009. /Bibliotheca Instituti Postgradualis Iuris Canonici Universitatis Catholicae de Petro Pázmány nominatae III/11./ 49–51.

² SZUROMI SZ. A.: 'Work in progress' – *The transformation of the cathedral teaching to the university instruction of the canon law at the end of the 11th Century.* = *Zeitschrift der Savigny-Stiftung Kanonistische Abteilung* (91.) 2005. 758–766.

³ DUBY, G.: *The Age of the Cathedrals. Art and Society, 980–1420.* Chicago, 1981. 26.

⁴ Vö. SPRANDEL, R.: *Ivo von Chartres und seine Stellung in der Kirchengeschichte.* Stuttgart, 1962.

⁵ VERGER, J.: *Les écoles au XIe siècle.* In: *Fulbert de Chartres. Précurseur de l'Europe médiévale?* Dir. M. ROUCHE. Paris, 2008. /Cultures et civilisations médiévales 43./ 33–42.

⁶ RYAN, J. J.: *Ivo of Chartres, St.* In: *Dictionary of the Middle Ages* 7. New York, N.Y. 1986. 21–22.